

- и пленумов ЦК (1898–1986 / под ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 1 (1898–1917). – 638 с.
7. Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії / В.І. Ленін // Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – К., 1970 – Т. 12. – С. 225–251.
 8. Ленін В.І. «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 1. – С. 117–322.
 9. Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 16. – С. 179–386.
 10. Ленін В.І. Питання про землю і боротьба за свободу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 13. – С. 117–120.
 11. Ленін В.І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6–9 листопада 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 129–160.
 12. Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 225–323.
 13. Ленін В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 39. – С. 255–265.
 14. 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1967. – 41 с.
 15. Ленін В.І. Цінні признання Путирима Сорокіна / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 180–189.
 16. Ленін В.І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 39. – С. 291–298.
 17. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 337–348.
 18. Ленін В.І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 167–174.
 19. Ленін В.І. Резолюція про ставлення до середнього селянства / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 201–204.
 20. Ленін В.І. План аграрного пункту програми / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 395.
 21. Ленін В.І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 41. – С. 1–97.
 22. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 45. – С. 351–358.
 23. Ленін В.І. Первісний варіант статті «Чергові завдання радянської влади» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 36. – С. 121–154.
 24. Ленін В.І. Замітки про чергові завдання партії / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 41. – С. 350.
 25. Ленін В.І. Плани брошури «Про продовольчий податок» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 43. – С. 351–359.
 26. Ленін В.І. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам (проект) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 43. – С. 245–269.
 27. Ленін В.І. Сторінки з щоденника / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 45. – С. 346–350.
 28. Ленін В.І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 1–57.
 29. Ленін В.І. VIII з'їзд РКП (б) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 123–209.
 30. Ленін В.І. Про тези з аграрного питання Французької Комуністичної партії / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 263–269.
 31. Ленін В.І. Програма РКП (б) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 405–431.
 32. Ленін В.І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 27. – С. 121–213.

І.М. Жилєнкова

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СВІТОВОЇ АГРОПРОДОВОЛЬНОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Проаналізовано особливості розвитку сільського господарства України періоду ринкової капіталізації. З'ясовано специфіку взаємодії ринкових механізмів на розвиток продуктивних сил в аграрному виробництві. У дослідженні визначено зовнішньоторговельні чинники, що впливали на обсяги хлібної торгівлі України в досліджуваній період. При цьому основну увагу акцентовано на ключових статистичних даних щодо сільськогосподарського життя. Визначено вплив державної аграрної політики на рівень конкурентоздатності сільськогосподарської продукції на світовому ринку.

Ключові слова: сільське господарство, Російська імперія, ринкові відносини, експорт, виробництво зерна, посівна площа.

The features of development of agriculture of the Ukraine are analyzed in the period of market capitalization in the late XIX th – early XX th centuries. The specific of cooperation of market mechanisms turns out on development of productive forces in an agrarian production. The investigation analysis the foreign factors that affect the amount of grain trade of the Ukrainian Lands during this period. The focus is made on the key statistics data concerning of the agriculture. The influence of public agrarian policy to raise competitive capacity of the agricultural products in foreign markets is determined in this article.

Key words: agriculture, Russian Empire, market relations, export, production of grain, sown area.

Однією з основних проблем сучасного глобального співробітництва, вирішення якої на початку ХХІ ст. набуває особливої актуальності, є продовольча. Зважаючи на це, формування ефективної світової агропродовольчої системи як результату інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії національних товарних систем у сфері виробництва та продажу споживчих товарів, здатне нівелювати вказану загрозу. Відтак, створення історичної наукової ретроспективи досвіду сільськогосподарського розвитку України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті глобального ринку має суспільно-політичну вагомість. Натомість наукова доцільність пропонованої студії, в умовах залучення опублікованих праць (В. Денисов, В. Ланда, П. Ляшенко, О. Радциг, О. Реєнт, О. Сердюк, О. Челінець та ін.) та архівних джерел, визначається відсутністю вузькоспеціалізованого дослідження з вказаної теми.

У другій половині ХІХ ст. кон'юнктура світового ринку суттєво прискорювала розвиток національних господарств, вимагаючи від них своєрідного пристосування. Досить потужно впливав світовий ринок і на економіку Російської імперії, зокрема на її сільське господарство. Це неодноразово визнавали вищі урядовці. Міністр торгівлі й промисловості С.І. Тимашев у своїй доповіді в Державній думі у такий спосіб характеризував причини зростання цін на внутрішньому ринку. «Підвищення цін, – казав він, – це явище не російське, а світове» [1, 7061]. Своєю чергою, голова Ради міністрів В.М. Коковцов, виступаючи в Державній думі 5 грудня 1912 р., звертав

увагу парламентарів на зрушення в економіці саме під впливом світового господарства: «Заміна натурального господарства грошовим майже на всіх східниках нашого народного побуту, а у зв'язку з цим залежність народного господарства не тільки від місцевих умов, але й від світової кон'юнктури, владно вказують на необхідність підтримки продуктивності праці в конкуренції на світовому ринку. Тільки за цієї умови можливий справжній економічний розвиток» [2, 270].

Своєрідним було пристосування сільського господарства України до потреб світового ринку. У місцевому землеробстві здавна переважало зернове господарство, що відповідало природно-кліматичним умовам та історичним традиціям народу. Зростаючий експорт хлібних культур протягом XIX ст. тільки посилив цю тенденцію. У пореформену епоху сільські господарі потребували дедалі більше фінансових засобів для сплати податків, задоволення поточних потреб господарств та власних родин. Це призвело до прискореного розорювання в давніх землеробських центрах України, розташованих у лісостеповій зоні, сінокосів, вигонів для випасу худоби і навіть вирубування лісів під посіви хлібів.

Інтенсивне залізничне будівництво, що велося в пореформеній період, сприяло зростанню чисельності населення та розорюванню цілини в південному степовому краї України й Росії. «Будівництво залізниць, - відзначав дослідник цієї проблеми О. Радциг, - супроводжувалося посиленням засіванням хлібів і скороченням скотарства» [3, 160]. Залізничі створили нові умови й можливості для вивозу продукції землеробства як до портів Чорного, Азовського й Балтійського морів, так і через західні прикордонні застави. Звіти український хліб вирушав на ринки країн Західної Європи та частки Близького Сходу. Через світову сільськогосподарську кризу, що призвела до падіння в Європі цін на землю та напливу до країн континенту дешевого заокеанського збіжжя з середини 1870-х до середини 1890-х рр., розширення посівних площ в Україні було нерівномірним. Проте загалом, попри коливання цін на зернові в Європі, вони збільшувалися по мірі розширення залізничної мережі та зростання чисельності населення. Цьому сприяло й помітне поширення з кінця XIX ст. сільськогосподарської техніки в поміщицьких і заможних селянських господарствах.

В останній чверті XIX ст. сільські господарі України й Росії відчули гостру конкуренцію на ринках Західної Європи з боку виробників зерна і борошна з Аргентини, США, Канади та навіть Австралії й Індії. Однак це ніяк не послабило їхні експортні прагнення. В умовах не надто чисельного міського і промислового населення в Російській імперії та надзвичайно низької купівельної спроможності більшості споживачів продукції землеробства, тільки посилене вивезення могло запобігти стагнації торговельного обігу в хлібній торгівлі, а отже й падінню цін на внутрішньому ринку. Тим більше, що у середині 1890-х рр. світова сільськогосподарська криза дійшла свого завершення і ціни на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Західної Європи почали зростати. За 16 років, 1894 – 1910 рр., ціни на пшеницю в Лондоні зросли зі 107 до 173 марок за тону (61,7%), а на ячмінь - зі 137 до 151 марки (10,2%) [4, 35]. Це суттєво стимулювало експорт зернових культур з України та

європейської Росії, особливо з причорноморських губерній. За підрахунками О.М. Челінцева, хлібний надлишок у цих регіонах, що вивозився на світовий ринок, збільшився з 262,4 млн пуд. у 1880-1884 рр. до 585,1 млн пуд. у 1907-1910 рр. [5, 49].

Значимо, що хлібні ціни на світовому ринку визначалися цілим рядом чинників - співвідношенням пропозиції і попиту, наявністю розвинутої промислової інфраструктури сільського господарства, особливо елеваторів, зернохосвищ і транспортних засобів, рівнем організації експортної торгівлі не тільки на своїй території, але й у тих країнах, в які відправлялися продовольчі вантажі. У своїй промові в Державній раді товариш міністра торгівлі й промисловості В.І. Тімірязєв відзначив негативні наслідки хлібної кампанії 1910 р., коли довелося продати зайвих 86 млн пудів зерна для того, щоб виручити ту ж суму, що і в попередньому році - 846 млн руб. «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, - говорив В.І. Тімірязєв, - що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації» [6, 349]. Про це ж свідчать і аналітичні розвідки дослідників цього аспекту проблеми. Зокрема, чиновник головного землеробського відомства Російської імперії А.К. Шульц звертав увагу на замалу залежність цін на пшеницю на світовому ринку від вітчизняних виробників і експортерів. «Беручи до уваги те, - писав він, - що ми виробляємо всього 20% світового врожаю, а експортуємо його частку розміром не більше 20-25%, слід дійти висновку, що наш вплив на визначення цін на пшеницю виражається не більше 8-12% світового виробництва. Хоча й ці 8-12% порівняно з часткою впливу інших держав значні, але не настільки, щоб за відсутності нашої пшениці на лондонському чи берлінському ринках могла статися цінова криза. Те ж стосується нашого впливу на ціни вівса, вивіз якого становить 1-3% світового врожаю» [7, 10]. Лише вплив виробників України й Росії на ціни на ячмінь на світовому ринку був найбільш визначальним. Вивіз цього продукту сягав близько 12% світового врожаю. Ячмінь вивозився у значних обсягах тільки з декількох країн світу. Його нестача на німецькому та деяких інших ринках помітно впливала на рівень цін.

Наведені аргументи і факти проливають світло на ряд інших причин пристосування вітчизняних господарств і експортерів до потреб світового ринку. Останнє знаходить підтвердження в усіх регіонах України. Навіть у Волинській губернії, розташованій переважно в північній природно-кліматичній зоні, посівні площі під пшеницю на приватновласницьких землях перевищили в 1905 р. 148 тис. дес. Найбільшою мірою озима пшениця культивувалася в таких повітах, як Володимир-Волинський, Кременецький, Новоград-Волинський і Дубенський. Ці райони відзначалися високою якістю ґрунтів і більш м'яким кліматом [7, 10].

Відзначимо, що через сприяння імперського уряду на Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. розвивалася німецька й польська та чеська колонізація. За свідченнями урядових справників, тут «осідали на землю» іноземні поселенці, що шукали сприятливих матеріальних умов для життя. Більшість

із них звернулася до хліборобства. На Волині іноземці розселилися на землях 12 повітів, особливо у Житомирському, Володимир-Волинському, Жубенському, Кременецькому та Новоград-Волинському, де були найбільш сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування продовольчого та фуражного зерна [8, 82].

Успішно німецька колонізація розвивалася на Житомирщині. Ця обставина пояснюється тим, що у цій місцевості, котра охоплювала північну частину повіту, було достатньо необроблених земель і лісів, які й стали «приманкою для поселенців» [7, 10]. За даними мирового посередника першої ділянки Житомирського повіту О. Козловського, німецькі колонії в повіті з'явилися не раніше 1833 р. Починаючи з 1861 р. кількість іноземних поселенців різко зросла у зв'язку з урядовим дозволом здавати їм в оренду поміщицькі землі. Із 1861 до 1885 рр. кількість іноземних колоній у північній частині Житомирського повіту зросла з 30 до 158. Загальна чисельність колоністів, більшість з яких були вихідцями з Царства Польського, збільшилася з 4642 до 27 245 осіб. На 1 січня 1906 р. на Волині проживало 60 764 сім'ї іноземних колоністів, в яких налічувалося 287 087 осіб чоловічої і жіночої статі, або на 43,5% більше, ніж у 1890 р. У користуванні колоністів знаходилося 135 762 дес. 1 315 кв. сажнів земельної площі, а за письмовими і словесними орендними договорами – 237 811 дес. 1 632 кв. сажнів (разом – 373 574 дес. 547 кв. сажнів). У власності однієї сім'ї було у середньому 2,23 десятини, а в оренді - 3,91 дес. [9, 103-104]. За сприяння іноземних колоністів, які володіли передовими для того часу технологіями вирощування сільськогосподарських культур і певними капіталами, влада намагалася підняти на більш високий рівень землеробство Волині.

Надзвичайно інтенсивно розорювалися сінокоси, вигони та інші випаси для худоби на Поділлі, що сприяло розширенню посівів зернових культур, котрі користувалися попитом на світовому ринку. У господарствах Подільської губернії, що платили державі продовольчий збір, в обробітку знаходилося 1 265 680 дес. земельної площі. У 1907 р. з них під озимими зерновими культурами було зайнято 428 581 дес., а під ярими - 542 739 дес. В інших сільських господарств під озимими перебувало 327 160 дес., під ярими - 381 240 дес. Повсюдно в цій губернії переважали пшеничні посіви. У структурі головних сільськогосподарських культур губернії середня земельна площа в 1901-1910 рр. озимої пшениці становила 453 361 дес. (24,1%), ярої пшениці - 94 769 дес. (5,04%), ячменю - 215 274 дес. (11,4%) і кукурудзи - 162 414 дес. (8,6%) [10, 7]. Отже, питома вага найбільш експортних зернових злаків у структурі головних сільськогосподарських культур, навіть без урахування жита та вівса, перевищувала 49%. Ще 128 494 дес. (6,8%) відводилося під посіви буряків - сировини для виробництва цукру, який в особливо великих обсягах вивозився на світовий ринок. Решту земельних площ займали овес, картопля, горох, гречка, просо, чечевича, боби, що споживалися (за винятком вівса й гороху) місцевим населенням [10, 7].

Для розширення посівів під пшеницю, ячмінь, кукурудзу та деякі технічні культури вирубувалися навіть ліси. У 1865 р. на Поділлі було 718 805 дес. лісу,

у 1887 р. – 527 584 дес., а в 1891 р. залишилося тільки 418 809 дес. [11, 254-255]. Прагнення сільських господарів до реалізації головного експортного хлібного продукту на світовому ринку знаходить вираження в наступних цифрах Правобережної України на початку XX ст. досягав у середньому в приватновласницьких господарствах 85,8%, а у селянських – 77,4% [12, 303]. Загалом хлібні посіви в губерніях Правобережної України із середини 1860-х рр. до 1894 р. збільшилися на 20%.

Експортні мотиви сільських господарств стимулювали розширення земельних площ під злакові хлібні культури і в інших регіонах України. У губерніях Лівобережної України для них було відведено у середині 1860-х рр. 4466 тис. дес., а в 1872-1873 рр. – 5310 тис. дес. Що стосується південного степового краю, то безоглядне розорювання тут цілих земель в останній чверті XIX ст. призвело до збільшення хлібних посівів майже втричі. У тогочасній пресі з'явилося навіть своєрідне гасло щодо необхідності «ковилові степи замінити культурними злаками» [13, 10723-10725]. Про інтенсивність і масштаби розорювання земель у дев'яти українських губерніях наприкінці XIX - на початку XX ст. можна судити з таблиці №1.

Таблиця №1

Розораність землі в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. (у %) [14, 122]

Губернія	1887 р.	1912 р.	Приріст розорювання
Київська	59	65	6
Подільська	64	79	13
Волинська	39	49	10
Полтавська	56	63	7
Харківська	50	61	11
Чернігівська	42	54	12
Катеринославська	43	63	20
Таврійська	44	61	17
Херсонська	52	68	16

Таблиця демонструє приріст оранки за 25 років, з 1887 по 1913 рр. Лідуючі позиції за цим показником посідали південні степові губернії України, за ними йшли Поділля, Харківщина та Чернігівщина.

У великих обсягах вирощувався в Україні в досліджуваній період і ячмінь, який культивувався як на поміщицьких так і на селянських землях. У Єлизаветинському повіті Херсонської губернії, наприклад, під ячменем було зайнято 30% усієї посівної площі у землевласників, а на селянських землях засівалося ще більше - 44%. Зростання посівних площ ячменю стало наслідком величезного попиту на нього за кордоном за підвищеними цінами [15, 85]. Російська преса звертала увагу громадськості на те, що розширення земельних площ під посіви ячменю і на селянських землях було спричинено економічною політикою Німеччини [16, 303].

У багатьох місцевостях України, а особливо в південному степовому краї, земельні площі, що відводилися під жито, зменшувалися, а під ячменем - зростали за рахунок жита. У Херсонському повіті Херсонської губернії, наприклад, площа посівів під житом залишилася 8,3%, а ячмінь з 21,2% від усього посіву в 1890-х рр. зайняв 32,3% у 1911 р. Посіви ярої і озимої пшениці досягли в 1911 р. 53,6% [17]. Отже, структура посівних площ у повіті все більше підпорядковувалася експорту.

Потреба європейських споживачів у пшениці та фуражному ячменю повсюдно внесли доволі різкі зміни у структуру посівних площ. За обчисленнями статистиків головного землеробського відомства Російської імперії, середньорічна посівна площа під усіма зерновими, а також картоплею, льоном і коноплями за період 1909-1913 рр. становила на теренах дев'яти українських губерній у середньому 20 604 747 дес. Площа під чотирма головними зерновими культурами - пшениця, жито, ячмінь і овес - за ці ж роки становила 17 857 510 дес., або 84,24% від загальної посівної площі. Проте особливо важливими у контексті пропонованого дослідження є дані щодо посівних площ найбільш експортного збіжжя - пшениці та ячменю. За нашими підрахунками, на основі даних головного землеробського відомства, посівна площа під пшеницею і ячменем за ці роки становила в Україні 12 017 359 дес., або 67,3% від посівів чотирьох головних зернових культур [18, 209, 232, 251, 291-293, 310, 327, 354-356, 374, 389]. По окремих губерніях посівна площа під пшеницею і ячменем у ці роки відображена у таблиці № 2.

Таблиця № 2

Середня посівна площа під пшеницею та ячменем в українських губерніях у 1909-1913 рр.
[18, 209, 232, 251, 291-293, 310, 327, 354-356, 374, 389]

Губернія	Пшениця	Ячмінь
Подільська	545 079	237 292
Київська	357 617	177 382
Волинська	261 867	169 775
Херсонська	1 856 320	1 109 407
Таврійська	1 340 642	811 136
Катеринославська	1 762 264	1 020 858
Харківська	779 645	521 245
Чернігівська	16 738	47 743
Полтавська	699 226	303 123
Загалом	7 619 398	4 397 961

Наведені в таблиці статистичні дані демонструють суттєву перевагу пшениці та ячменю у структурі посівних площ в усіх українських губерніях, за винятком Чернігівщини, що стало наслідком підпорядкування вимогам світового ринку.

Відзначимо, що на теренах Правобережної України переважали посівні площі під озимую пшеницею, а в Катеринославській, Харківській, Херсонській і Полтавській губерніях - ярої. У Таврійській губернії майже рівномірно культивувалася як озима, так і яра пшениці. Натомість на Чернігівщині площі, що відводилися під пшеницю, з огляду на природно-кліматичні умови, були незначними. Однак у цій губернії культивувалася інша зернова культура, що також користувалася попитом на світовому ринку - овес. Останній у значних обсягах вивозився з цієї губернії на європейський ринок через порти Балтійського моря. Протягом 1909-1913 рр. тут відводилося під овес у середньому 252 808 дес., або 17,7% загальної площі посівів. Головним продовольчим зерном на Чернігівщині було озиме жито під посіви якого відводилося у зазначені вище роки у середньому 652 976 дес., або 45,5% від усієї посівної площі. Окрім того, 637 дес. відводилося під яре жито. Сільські господарі Чернігівщини культивували й іншу експортну культуру - коноплі. Площа посівів під останніми становила 45 404 дес., або 3,2% [18, 209, 232, 251, 291-293, 310, 327, 354-356, 374, 389].

У XIX ст. у харчовому раціоні населення зростала роль цукру, який у країнах Європи й США вироблявся з буряків. Попит на цей товар зростає із кожним десятиліттям, і це стимулювало сільських господарів України до розширення бурякових посівів. У 1910-1911 рр. у Російській імперії було засіяно буряком понад 613 тис. дес., а в 1912-1913 рр. - близько 699 тис. дес. [19, 10343].

Найбільші бурякові плантації були розташовані в Україні. Їх площа в українських губерніях становила 560 тис. дес. у 1911-1913 рр., а в 1914-1915 рр. досягла 600 тис. дес. [20, 6]. Україна стала, слідом за Німеччиною, другим у світі центром виробництва цукрового буряку. Одержаний продукт вивозився у величезних обсягах в усі регіони Російської імперії, країни Західної Європи, Близького та Середнього Сходу. Отже, розширення бурякових, як і хлібних, посівів також стало наслідком зростання потреб світового продовольчого ринку.

Формування структури посівних площ під впливом глобальної кон'юнктури мало негативні наслідки для господарства України і всієї Російської імперії. «У степу, де раніше випасалися величезні гурти великої рогатої худоби й овечі отари, - писав член Державної ради В.І. Денисов, - з кожним роком розширювалися оранки під хлібні культури. По цих землях можна було їхати десятки верст цілиною, що використовувалася винятково для випасу гуртів і отар. ... Тепер південне сільське господарство зосередилося у своєму розвитку на зерновій культурі на шкоду скотарству» [21, 43, 60]. У матеріалах Імператорського вільного економічного товариства також наголошувалося, що раніше в південних степах України випасали величезне поголів'я великої рогатої худоби, коней і овець. В одного тільки колоніста Фальц-Фейна налічувалося понад 300 тис. овець і близько 200 тис. коней, биків та корів [22, 63]. На односторонній вплив світового продовольчого ринку на сільське господарство Російської імперії зверталася увага й на засіданнях секцій Російської експортної палати: «З тих пір, як на користь зернової культури почали скорочуватися і зникати роздольні степові простори головних наших скотарських регіонів - Південно-Західного, Південного й Заволзького Південно-Західного, почало скорочуватися відповідним чином і скотарство цих районів» [23, 98].

Унаслідок цієї тенденції надзвичайно важлива галузь сільського господарства - скотарство - не мала належного розвитку. Поголів'я великої рогатої худоби в Російській імперії у пореформений період зростало в абсолютних цифрах надзвичайно повільно і зі значними коливаннями. Про це свідчать дані таблиці №3.

Таблиця №3

Динаміка зростання поголів'я великої рогатої худоби в європейській частині Російської імперії у пореформений період [24, 25-41]

Рік	Поголів'я великої рогатої худоби (млн голів)	Рік	Поголів'я великої рогатої худоби (млн голів)
1861	29,7	1905	33,7
1881	21,6	1906	32,0
1882	23,6	1907	31,1
1888	24,6	1908	30,8
1890	32,2	1909	31,5
		1910	31,3

Дані таблиці засвідчують, що приріст великої рогатої худоби за 50 років, із 1861 до 1911 рр. становив усього 1,6 млн голів, або 10,5%. З урахуванням

величезного приросту населення у ці роки становище скотарства в Російській імперії було набагато гіршим. Про це свідчать статистичні показники, наведені подільським часописом «Економічне життя Поділля». Так, на 100 душ населення поголів'я великої рогатої худоби зменшилося у 1908 р. порівняно з 1861 рр. з 35,7 до 26,6 голів. Для порівняння: в Аргентині на 100 душ населення припадало 449 голів рогатої худоби, в Австрії – 252, у Канаді – 132, США – 82, Данії – 85, Швеції – 50, Швейцарії – 43, Франції – 35, Німеччині – 33 [24]. Чи не найголовніша причина незадовільного стану тваринництва в імперії коринилася у занепаді кормової бази внаслідок вивозу на світовий ринок у величезних обсягах зерна та продуктів його переробки.

Попри негативні тенденції у скотарстві розорювання степового простору продовжувалося і на початку XX ст. Наприклад, у Херсонському повіті однойменної губернії в 1905 р. площа оранки становила 1180 тис. дес., або 67% відусієї площі, що перебувала у сільськогосподарському обороті, а в 1910 р. – 1236 (70,2%), у 1911 р. – 73,3% [17].

Розорювання степу завдало непоправного удару по вівчарству. На Херсонщині у 1880-х рр. налічувалося 2269 тис. овець, у тому числі 1413 тис. тонкорунних. Через 30 років їх чисельність зменшилася у цьому регіоні у 6,3 рази. Більше за все ця негативна тенденція відбилася на тонкорунних мериносових вівцях, чисельність яких зменшилася на Херсонщині в 10 разів, а грубошерстих – у 4 рази [25, 8]. Аналогічна тенденція спостерігалася і на Харківщині, де поголів'я овець за 1900-1910 рр. зменшилося майже вдвічі – з 1108 тис. до 592 тис. [26].

Справедливу оцінку стану тваринництва в Україні та всій Російській імперії було наведено на Харківському обласному з'їзді з перегляду торгового договору з Німеччиною. «Екстенсивне скотарство Росії з кожним роком занепадає внаслідок зростання населення й посиленого розорювання степової цілини та пасовищ, і цей процес призупинити неможливо, – констатувало в матеріалах з'їзду. А для інтенсивного скотарства Російська імперія, окрім Царства Польського і Правобережної України, ще не доросла. Промислових центрів ще дуже мало, м'ясні ціни надто низькі, що не дозволяє застосовувати дорогий корм, на шляху експорту за кордон стоять митні перепони, або відсутність холодильного транспорту» [27, 59].

Не менш цікаву та змістовну оцінку причин занепаду тваринництва знаходимо й у оцінках представників тогочасних промислових кіл. Зокрема, суконні фабриканти у доповідній записці уряду від 22 січня 1894 р. зазначали, що «падіння вівчарства обумовлене глибокими економічними причинами, з якими неспроможне боротися мито, а саме розорюванням земель і підвищенням цін на землю» [28, 122].

Таким чином, сільське господарство України пристосовувалося до потреб світового продовольчого ринку, розширюючи посівні площі продовольчих і фуражних зернових культур, особливо пшениці та ячменю. Наслідки нарощування хлібного господарства були суперечливими. З одного боку, сільські господарі й експортери ввозили за межі України продукцію землеробства у великих обсягах, отримуючи за це значно більші прибутки, ніж на внутрішньому ринку. Проте зростання об'ємів виробництва зернових призводило до однобічного розвитку сільського господарства й мало негативні наслідки для тваринництва та навіть безпосередньо хлібної галузі. По суті, варто говорити про

першочергове виробництво зерна для міжнародного ринку, що, крім вказаного, загрожувало також виснаженням ґрунтів.

1. Горно-заводское дело. - 1913. - №13-14.
2. Государственная дума, четвертый созыв, 1913-1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. I: Заседания 1-30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). - Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913.
3. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. - СПб.: Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896.
4. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором / А.К. Шульц. - СПб.: Тип-я Министерства финансов, 1913.
5. Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства / А. Челинцев // Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. - X., 1913. - Кн. 7.
6. Промышленность и торговля. - 1911. - №8.
7. Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДАК). - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 391.
8. ЦДАК. - Ф. 442. - Оп. 702. - Спр. 98.
9. ЦДАК. - Ф. 442. - Оп. 701. - Спр. 384.
10. Еремин Н. Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии / Н. Еремин // Экономическая жизнь Подольи. - 1914. - №22.
11. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. - Київ: Критика, 1998.
12. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России / П.И. Лященко. - СПб.: Отдел торговли Министерства торговли и промышленности, 1912.
13. Правила и обязанности промышленников в земском самоуправлении // Горно-заводское дело. - 1915. - №13.
14. Городецкий С. Сельское хозяйство Подолья перед світовою війною / С. Городецкий. - Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929.
15. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. - 1915. - №10/11.
16. Промышленность и торговля. - 1914. - №6.
17. Южнорусская сельскохозяйственная газета. - 1913. - 14 февраля.
18. Стоимость производства главнейших хлебов. - Вып. 2: Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. - Пг., 1916.
19. Горно-заводское дело. - 1915. - №4.
20. Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины / В.М. Ландо. - К.: 2-я Сов. тит., 1920.
21. Денисов В.И. Ярмарки. К вопросу о подъеме экономических сил России / Член Государственного Совета В.И. Денисов. - СПб.: Типография В.О. Кирибаума, 1911.
22. Штейнгель Е.А. О некоторых существенных причинах нашего хлебного кризиса и возможного его устранения в будущем / Е.А. Штейнгель // Труды Императорского вольного экономического общества. - СПб., 1895. - Т. 1. - №1/3.
23. Российская экспортная палата: Отчет за 1914 год. - Пг., 1915.
24. Остапенко С.С. Русское продуктивное скотоводство и меры к поднятию его рентабельности / С.С. Остапенко // Экономическая жизнь Подольи. - 1914. - №17.
25. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. Одесса, 1915. - №11/12.
26. Южнорусская сельскохозяйственная газета. - 1912. - 26 октября.
27. Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20-23 марта 1913 г. - X., 1913.
28. Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора / М.Н. Соболев. - Пг.: Типография редакции периодических изданий Минфина, 1915.